

ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНА СКЛАДОВА У СТРУКТУРІ ЧИТАЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Оксана Вашуленко,
науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України

У статті розглядається актуальна проблема формування емоційно-ціннісної складової читацької компетентності молодшого школяра, зосереджено увагу на напрямках роботи для вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: емоційно-ціннісний розвиток, ціннісна орієнтація, цінності, емоції, почуття, читацькі емоції, оцінні судження.

В статье рассматривается актуальная проблема формирования эмоционально-ценностной составляющей читательской компетентности младшего школьника, сосредоточено внимание на основных направлениях этой работы.

Ключевые слова: эмоционально-ценностное развитие, ценностная ориентация, ценности, эмоции, чувства, читательские эмоции, оценочная деятельность.

Vashulenko O. V. Emotional and Evaluative Component in the Structure of the Junior Schoolchildren's Reading Competence

In the article, the topical issue of the formation of the emotional and evaluative component in the structure of the junior schoolchild's reading competence is studied; a special attention was paid at the area of the work on this problem solution.

Keywords: emotional and assessment development, value orientation, values, emotions, feelings, reader's emotions, evaluative judgements.

На думку педагогів та вчених, сучасна освіта більше спрямована на розвиток когнітивної сфери учнів, натомість недостатньо уваги приділяється вихованню почуттів дитини, що призводить до розповсюдження в суспільстві професійно-компетентного, але бездуховного індивіда. Крім цього, значні соціально-економічні та політичні зміни, що переживає сьогодні Україна, також актуалізували низку проблем, пов'язаних із духовним життям суспільства. Це – відчуження людей один від одного, замкнутість; дефіцит спілкування, милосердя і взаєморозуміння; вияви байдужості, безсердечності. Також, сучасне суспільство характеризується глибокими соціальними протиріччями, які впливають на становлення ціннісних орієнтирів особистості:

між загальнолюдськими цінностями і цінностями сучасного суспільства; цінностями суспільства і існуючою системою освіти; цінностями освіти і особистісними цінностями та ін. У таких умовах людина намагається виробити в собі і прийняти такі цінності, життєві орієнтири, які допоможуть їй знайти своє місце у різних взаємодіючих системах, вільно виявляти і реалізувати свої здібності, самовизначитися і самореалізуватися.

У цій ситуації особливої уваги потребують молодші школярі, оскільки вони мають несталий моральний досвід, світогляд, нестійку систему цінностей. Відомо, що саме молодший шкільний вік є особливим і найбільш сприятливим періодом, коли формується особистість, розвивається мислення, пам'ять, увага, емоційна сфера, культура почуттів, набувається перший моральний досвід, формуються ціннісні орієнтири.

Наймогутнішим знаряддям впливу на емоційно-почуттєву сферу, на формування морально-етичних цінностей молодшого школяра є предмет «Літературне читання». Книга збагачує дитину розумово, духовно, морально і естетично. Адже кожний художній твір несе відповідну інформацію про певні події, життєві ситуації, явища і закони природи, розширює життєвий досвід дитини, збагачує її словниковий запас, розвиває мовлення. Через зміст та ідейну спрямованість художнього слова під умілим керівництвом педагога учень пізнає елементи морально-етичної культури, засвоює найважливіші загальнолюдські цінності та норми поведінки народу, краю, в якому живе. На думку Сухомлинського В.О це зміцнює «природне бажання дитини ставати кращою». Осмислення змісту художніх творів, у яких описано почуття і вчинки дійових осіб, викликає в учнів співпереживання, дає їм можливість зрозуміти внутрішній світ інших людей [5, с. 122], дитина вчиться висловлювати співчуття, оцінні судження. Саме тому формування читацької компетентності передбачає *емоційно-ціннісний розвиток на уроках літературного читання*.

Під емоційно-ціннісним розвитком ми розуміємо цілеспрямоване формування в учнів системи значущих для особистості і суспільства ціннісних орієнтацій, розвиток їхньої емоційно-почуттєвої сфери.

Відомо, що емоційно-ціннісний розвиток особистості здійснюється протягом усього періоду навчання в школі, але саме в початкових класах закладаються основи ціннісних орієнтацій, вольового розвитку і проявляється особлива сенситивність до емоційного розвитку. З огляду на це проблема розвитку емоційної і почуттєвої сфери молодших школярів, умінь висловлювати оцінні судження, своє ставлення до себе, інших, світу, умінь правильно оцінювати свої вчинки та вчинки інших, прищеплення загальнолюдських і національних цінностей є досить актуальною.

Реалізується це завдання через емоційно-ціннісну складову читацької компетентності, яка передбачає формування знань учнів про цінності та загальнолюдські моральні якості на матеріалі художньої літератури морально-етичної тематики; розвиток емоційної і почуттєвої сфери молодших школярів; формування умінь висловлювати оцінні судження.

Формування в учнів знань про цінності та ціннісних орієнтацій

Будь-яке суспільство має свою систему цінностей, які притаманні конкретній епосі його розвитку, конкретній спільноті: людству у цілому, окремій цивілізації, народу, населенню регіону, етнічній чи соціальній групі тощо. Носієм цінностей будь-якого суспільства є особистість. Особистісні цінності формуються шляхом інтеріоризації (переходу у внутрішній план, «привласнення») цінностей суспільства. Поняття «особистісні цінності» пов'язується із засвоєнням певним індивідом суспільних цінностей, а отже за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо.

Під цінністю ми розуміємо позитивну чи негативну значущість об'єктів довкілля для людини, класу, групи, суспільства в цілому, що визначається їх залученням у сферу людської діяльності, інтересів, потреб, соціальних відносин. Критерії і способи цієї значущості виражаються в моральних принципах, нормах, ідеалах, установках, цілях [4, с. 484].

Ціннісна орієнтація – вибіркоче ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, система її установок, переконань, переваг, які виявляються в поведінці [4, с. 484].

Отже, перший аспект передбачає виділення тих об'єктів, до яких потрібно сформуваи ціннісне ставлення (вибір цінностей). Аналіз досліджень в галузі аксіології (І.Бех, Л.Виготський, О.Дробницький, А.Здравомислов, В.Киричок, О.Кононко, Д.Леонт'єв, Т.Любімова, З.Равкін, В.Тугаринов, та ін.) дозволив виділити наступні групи базових цінностей: моральні (добро, свобода, милосердя, мир, обов'язок, вірність, чесність, вдячність); інтелектуальні (знання, істина, пізнавальна діяльність, творчість); релігійні (віра, святині, обряди, реліквії); естетичні (краса, почуття, гармонія); соціальні (сім'я, етнос, батьківщина, людство, дружба, спілкування); матеріальні (природні ресурси і явища, житло, одяг, знаряддя праці, матеріали, техніка, гроші, для молодших школярів – шкільні речі, іграшки); фізіологічні (життя, здоров'я, харчування, повітря, вода, праця).

Безумовно ціннісні ставлення людини більш різноманітні, ніж наведена класифікація. Будь-яка загальна теорія цінностей не може вичерпати всю різноманітність ціннісних ставлень, які виникають в житті людини. Але ця класифікація важлива для педагогічної практики під час моделювання змісту освіти і процесу навчання. Зазначені групи цінностей є базовими, оскільки вони включають у себе багато конкретних реальних цінностей. Усі цінності взаємопов'язані між собою і утворюють систему ціннісних орієнтацій суспільства чи особистості.

Формуванню в учнів знань про цінності сприяє спеціально дібраний зміст навчального матеріалу з великим виховним потенціалом. Вважаємо, що великі можливості для духовного і морального-етичного виховання містить програма і зміст підручників з літературного читання для 2-4 класів автора О.Савченко. Особистісно зорієнтований стиль побудови підручників націлює вчителя не лише на визнання учня суб'єктом навчання, а й передбачає ознайомлення його з культурно-історичними традиціями народу, із нормами поведінки, які

підтримуються суспільством. На уроках літературного читання учні ознайомлюються з художніми творами, які сприяють розумінню ними змісту найважливіших загальнолюдських і національних цінностей.

Усвідомлення значення цінностей на уроках літературного читання відбувається також у процесі бесіди, аналізу художнього твору; під час розкриття теми твору і створення власного висловлювання, переказу твору тощо. Цінності не вивчаються, як знання, а «переживаються і проживаються у власному життєвому і художньому досвіді особистості, що формується» [1].

Бесіда – це організована й цілеспрямована розмова педагога з дітьми на відповідну моральну тему, яка може відбуватися як до читання художнього твору, так і після. Мета такої бесіди – систематичне роз'яснення дітям норм і правил моралі, допомога в усвідомленні ними морального досвіду, формування громадської думки, розвиток критики і самокритики в дитячому колективі.

Мораль художнього твору найкраще засвоюється дітьми в етичних бесідах після їх читання. Етична бесіда, яка проводиться одразу після читання художнього твору під керівництвом педагога, забезпечує дітям правильне орієнтування на позитивні зразки поведінки, допомагає диференціювати «хороше» і «погане», усвідомити, що можна наслідувати, а що засуджувати. У процесі таких етичних бесід у них формується вміння у своїй поведінці і вчинках наслідувати приклади хороших людей, позитивних героїв художніх творів.

З дітьми проводять бесіди про вчинки дітей. Така етична бесіда пов'язується з певним життєвим фактом, конкретним вчинком дитини (або групи дітей). Її мета роз'яснити суть морального вчинку, охарактеризувати поведінку дітей, допомогти усвідомити свої вчинки, правильно їх оцінити й викликати відповідні моральні почуття, які вимагали б схвалення чи засудження. Етичні бесіди про конкретні вчинки дітей формують свідоме ставлення до виконання правил поведінки.

Наступний тип етичних бесід поєднує обговорення змісту художніх творів, поведінки і вчинків дітей. Змістом цих бесід виступає зіставлення

вчинків літературних героїв з поведінкою дітей, на основі чого формуються узагальнені уявлення про норми і правила поведінки людей, система моральних оцінок.

У процесі етичних бесід розв'язується ціла низка завдань морально-етичного виховання дітей. Серед них: формування узагальнених моральних уявлень про чесність, правдивість, скромність, дисциплінованість та інші моральні категорії; виховання адекватної взаємооцінки та самооцінки відповідно до загальних норм і правил поведінки; формування свідомого ставлення дітей до виконання правил поведінки; спонукання дітей до позитивних моральних вчинків.

Значна роль у процесі формування загальнолюдських моральних цінностей на уроках літературного читання в початкових класах належить учителю. Адже саме від того, якими рисами характеру володіє сам учитель, певною мірою залежить формування духовного потенціалу його учнів.

Художня література, що є об'єктом вивчення на уроках літературного читання, є першоосновою для цілеспрямованого розвитку емоцій і почуттів учнів. Людські емоції і почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності. К.Д.Ушинський писав, що «ні слова, ні думки, навіть вчинки наші не виражають так ясно нас самих і наше ставлення до світу, як наші почування» [7].

У наукових працях автори часто використовують терміни «емоції» і «почуття» як синоніми. Зазначимо, що емоції і почуття органічно взаємопов'язані, але за змістом і формою переживання вони не тотожні.

Емоція – реакція людини (або тварини) на внутрішні та зовнішні подразники, що мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення й охоплюють усі види почуттєвості та переживань [4, 172].

Почуття – це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо [2, с. 197].

На відміну від почуттів, емоції не мають об'єктної прив'язки: вони виникають не щодо кого чи чого-небудь, а по відношенню до ситуації в цілому. «Мені страшно» – це емоція, а «Я боюся цієї людини» – це почуття. В якості почуття виявляється ставлення особистості до праці, подій, інших людей, до самої себе. За якістю переживань відрізняють одні емоції і почуття від інших, наприклад: радість від гніву, сорому, обурення, любові тощо.

Переживання емоційних станів (радості, любові, дружби, симпатії, прихильності або болю, суму, страху, ненависті, презирства, огиди тощо) завжди супроводжуються відповідними зовнішніми або внутрішніми вираженнями. Зовнішні вираження емоцій та почуттів виявляються в рухах, позах, у міміці, інтонаціях мовлення, рухах очей тощо. Внутрішня вираженість переживань яскраво виявляється в серцебитті, диханні кров'яному тиску та ін.

В емоційній сфері людини особливе місце посідають вищі почуття, які є відображенням переживань ставлення до явищ соціальної дійсності. За змістом вищі почуття поділяють на *моральні, естетичні, праксичні та інтелектуальні* [2]. Рівень духовного розвитку людини оцінюють за тим, якою мірою їй властиві ці почуття.

Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе.

Естетичні почуття – це чуття краси в явищах природи, у праці, у гармонії барв, звуків, рухів і форм. Естетичні почуття тісно пов'язані з моральними і є важливим засобом їх формування.

Праксичні почуття – це переживання людиною свого ставлення до діяльності. Людина відгукується на різні види діяльності – трудову, навчальну, спортивну. Це виявляється в захопленні, в задоволенні діяльністю, у творчому підході, у радості від успіхів або в незадоволенні, в байдужому ставленні до діяльності.

Інтелектуальні почуття – це емоційний відгук на ставлення особистості до пізнавальної діяльності. Ці почуття виявляються в допитливості, чутті нового, здивуванні, упевненості або сумніві. Інтелектуальні почуття яскраво

виявляються в пізнавальних інтересах, любові до знань, навчальних і наукових уподобаннях.

Емоційно-почуттєва сфера має велике значення для повноцінного сприймання і розуміння художнього твору. Адже читацькі емоції є складовою процесу сприймання художнього твору. Зауважимо, що:

- від того, як буде сприйнятий учнями твір під час первинного ознайомлення з текстом, чи зацікавить він їх, які емоції викличе, залежить ступінь засвоєння його морально-етичного змісту, якість аналізу і виховний вплив;

- від того, як прочитає твір учитель, на чому розставить акценти, до чого приверне увагу учнів, залежить їхнє ставлення до змісту прочитаного, що саме викличе у них позитивні емоції, співчуття, а що – негативне ставлення, засудження.

Читацькі емоції – це чуттєвий відгук читача, його переживання, які виникають у процесі сприймання літературного твору. Уміння емоційно відгукуватися на художні образи і картини є важливим читацьким умінням, без якого неможливе повноцінне сприймання та інтерпретація художнього тексту. Специфіка діяльності емоційної сфери дозволяє виокремити такі її складові.

1. *Емоційні читацькі реакції на зміст твору.* Такі емоції викликають персонажі, зовнішність героїв, їхні якості, вчинки, події, ситуації, у які потрапляють герої твору, образи природи та ін. Так, герой твору може подобатися, викликати у читача емоційну чутливість до переживань персонажів твору, співчуття, а може й не подобатися.

На оцінювання фактів, подій, описаних у творі, вчинків персонажів, впливає емоційне сприйняття твору читачем. Це проявляється у тому, що до деяких героїв твору ми ставимося позитивно, навіть поблажливо, вибачаємо їм негативні вчинки, а іншим не пробачаємо жодного проступку. Крім цього, уміння читача відчувати, розрізняти емоції і почуття персонажів, реагувати на їхню поведінку дає йому можливість в уяві приєднатися до героїв твору, пережити ті ж емоції і почуття.

2. Емоційні читацькі реакції може викликати художня форма твору, майстерність письменника – краса слова, ритм, звукосполучення, оригінальність створення образу тощо. Ці реакції проявляються, наприклад, у таких оцінках: «Як ніжно звучать ці рядки!», «Як красиво написано!», «Цей вірш заворожує», «Коли я читав цей твір, то уявляв себе у вирі подій»...

З метою розвитку емоційно-почуттєвої сфери учнів доцільно, по-перше, раціонально використовувати «емоційний» потенціал навчального матеріалу, який подано у чинних підручниках з літературного читання (насамперед це робота над художнім твором, у процесі якої варто вчити учнів аналізувати власну почуттєву сферу, емоції героїв та автора твору); по-друге, матеріал підручника необхідно доповнювати додатковими завданнями, які сприятимуть розвиткові у молодших школярів емоцій і почуттів. Так, працюючи над твором, учням доцільно пропонувати запитання та завдання, спрямовані на розкриття емоційної сфери героїв твору, емоцій і почуттів автора та виявлення особистісного ставлення до прочитаного. Наприклад:

Яким настроєм пройнятий вірш? Які слова посилюють цей настрій?

Які почуття виникли у вас, коли ви слухали цей вірш?

Які почуття поет передає у вірші?

Які враження викликав у вас цей вірш (оповідання, опис)? Що викликало у вас радість (смуток, занепокоєння тощо)?

Які слова в тексті допомагають зобразити сумну і зажурливу картину природи?

Подумайте, яке почуття треба передати під час читання вірша?

Яке речення у цьому вірші справило на вас найсильніше враження? Чому?

Що вас найбільше здивувало (вразило, засмутило тощо) у творі? Коли ви найбільше переживали (раділи)?

Хто з головних героїв твору вам сподобався? Чому?

Що найбільше вразило вас у поведінці героїв твору? Як би ви вчинили на їхньому місці?

Що ви схвалюєте (засуджуєте) у поведінці героїв твору?

Як ви ставитеся до головного героя оповідання?

На кого з героїв оповідання ви хотіли б бути схожими?

Які слова передають захоплення автора цією порою року?

Які вислови особливо виразно передають красу зимової природи?

Прочитайте речення, в якому передається захоплення автора картинами зимової природи.

Відшукайте в оповідання слова, які передають почуття головного героя.

Як свідчать наші спостереження, молодші школярі (особливо учні 1-2 класів) часто не знаходять потрібних слів, щоб висловити свої почуття і ставлення. З огляду на це необхідно збагачувати словник учнів словами, які виражають різні емоції і почуття.

Складним, проте необхідним, є вміння виразно прочитати твір, тобто прочитати так, щоб передати настрій твору, емоції і почуття персонажів та своє ставлення до подій і героїв твору. Для цього учні повинні розуміти думки героїв, співпереживати їм, уявляти ситуацію, визначати своє ставлення до подій і знаходити певні інтонаційні засоби для вираження цих емоцій і почуттів. Навчити дітей передати свої почуття і ставлення допоможе аналіз художнього твору і постановка завдання: наприклад, «Прочитати вірш так, щоб передати слухачам радісний настрій». Виразність читання підвищується, якщо учень намагається донести до слухачів те, що розуміє і відчуває сам.

Формування умінь висловлювати елементарні оцінні судження щодо прочитаного

Під оцінним судженням ми розуміємо висловлювання, в яких на основі аналізу процесу і результату діяльності (змісту художніх творів) стверджується або заперечується адекватність поведінки чи вчинку людини (героя художнього твору) морально-етичним нормам, прийнятим у суспільстві. Це характеристика певного ставлення особистості (позитивне чи негативне) до поведінки (чи певного вчинку) іншої людини, об'єкта, події, явища; розкриття мотивів, що спонукали дитину до вибору відповідної оцінки.

Оцінні судження можуть бути об'єктивними і необ'єктивними, істинними й хибними, аргументованими (мотивованими) й неаргументованими (немотивованими), стислими й розгорнутими.

Через ставлення дитини до героїв художнього твору, до описуваних подій у неї формуються певні уявлення про навколишній світ, закони людського життя, морально-естетичні почуття, правила й етичні норми поведінки. Тобто, якщо герой твору справив на учня позитивне враження, то він намагатиметься наслідувати його у вчинках і стосунках з людьми. Таким чином, формуючи оцінні судження в учнів, ми водночас виховуємо їх у морально-етичному плані, збагачуємо їхній морально-етичний досвід.

Умінням будувати оцінні судження дитина оволодіває поступово. Так, формування оцінних суджень дітей у процесі художньо-мовленнєвої діяльності відбувається за такими етапами: сприймання художнього твору; розуміння змісту художнього твору; усвідомлення дій і вчинків героїв; емоційний відгук на поведінку і вчинки героїв у формі співчуття, співпереживання, схвалення, засудження тощо; оцінно-етичні висловлювання дітей щодо поведінки і вчинків героїв; мотивація висловленої оцінки.

Якість висловлювання залежить від рівня розвитку мовлення учня. Практика показує, що діти не володіють достатнім запасом слів, які дають можливість висловити свої почуття, враження від прочитаного, побаченого, оцінити явища дійсності, вчинки людей чи персонажів художніх творів. Саме тому вчитель має формувати мовленнєву спостережливість учнів, здатність розуміти роль кожного слова у структурі і змісті речення, вміння називати предмети і явища, почуття і стан людини словами, які виражають позитивну чи негативну оцінку, висловлювати своє ставлення до почутого, прочитаного, формувати здатність розмовляти на морально-етичні теми (Г.О.Ткачук).

Аналіз художнього твору на уроці літературного читання спонукає дітей до формулювання емоційно-оцінних суджень, у яких виявляється їхнє ставлення до героїв твору, зображених у творі подій, вони визначають характерні ознаки персонажів – позитивні чи негативні. Аналізуючи героїв учні

розмірковують, що означає бути щедрим, добрим, милосердним, заздрісним, підступним тощо. Молодші школярі щиро переживають за долю персонажів, співчувають тим, хто незаслужено постраждав, обурюються поведінкою дійових осіб. А висловити оцінні судження школярам допомагають вдало сформульовані учителем запитання, які спонукають до розмірковування. Проаналізувавши зміст твору, вчитель обов'язково має запитати учнів, які слова вони використали, коли розповідали про дії і вчинки персонажів, пропонує запам'ятати їх і записати, щоб потім послуговуватись ними.

Цікавим видом роботи на уроці може бути добір емоційно забарвлених прикметників, що характеризують дійових осіб твору; вибір прислів'я, яке відповідає головній думці твору або характеризує героя твору.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що цілеспрямоване формування в учнів знань про цінності, розвиток емоцій і почуттів молодших школярів у процесі опрацювання курсу літературного читання, уміння висловлювати своє ставлення до прочитаного (прослуханого), уміння передавати це ставлення під час читання можна забезпечити тільки в результаті добре спланованої системи роботи над формуванням емоційно-ціннісної складової читацької компетентності, основними напрямками якої є:

- цілеспрямоване формування в учнів знань про цінності, усвідомлення їх значення для людських стосунків, повноцінного життя та ціннісних орієнтацій;
- розвиток емоційної і почуттєвої сфери учнів;
- формування умінь висловлювати елементарні оцінні судження щодо прочитаного.

Література

1. Каган М. С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории / М. С. Каган // Педагогика культуры. – 2005. - № 3/4. – С.20.
2. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000.
3. Монке О.С. Формування оцінно-етичних суджень у художньо-мовленнєвій діяльності дітей старшого дошкільного віку: Дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. – Одеса, 2002. – 232 с.

4. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. – К.: Педагогічна думка, 2001.

5. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти: посібник для вчителів і методистів початкового навчання. – 3-тє вид., без змін. – К.: Богданова А.М., 2009. – 226 с.

6. Савченко О.Я. Методика читання у початкових класах: Посіб. для вчителя. – К.: Освіта, 2007.

7. Ушинский К. Д. Собрание починений. – М., 1950. – Т. 8.

Для посилання:

Вашуленко О.В. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра / О.В.Вашуленко // Початкова школа, № 1, 2013. – С. 13 – 17.